

השימוש בפנייה במשנה ובתוספתא: עיון טקסטואלי, פרגמטי ותחבירי

1. מבוא: מאפייני הפנייה ותפיסת מעמדה בספרות המחקר

הפנייה (address וכן vocative) מוגדרת כרכיב שמני, הנוסף למבע ומציין את הנמען שאליו המוען מפנה את המבע.¹ השימוש בפנייה נועד בראש ובראשונה למשוך את תשומת לבו של הנמען תוך כדי הבדלתו מן הסובבים אותו. נוסף לכך הוא מבטא הן את הערכתו של המוען כלפי הנמען (באשר למעמדו ביחס למעמד הנמען ובאשר לקשר ביניהם) והן את הערכתו לגבי צורת הפנייה הראויה (מנומסת או מזלזלת, רשמית ומכובדת או קרובה וכד').²

הפנייה מאופיינת מבחינת מקומה במשפט ומבחינת הנגנתה (כלומר, האינטונציה שלה). מבחינת מקומה במשפט³ ניתן לומר, שהוא חופשי: הפנייה עשויה לבוא בראש המשפט, בתוכו (אחרי ברכות, קריאות וביטויים מקדימים, למשל) או בסופו. אין היא מופיעה במשפטים משועבדים. מבחינת הנגנתה⁴ הפנייה מובחנת מכל חלקי המשפט בכך שהיא מהווה יחידת טון נפרדת או בכך שהיא יוצרת את החלק הבא לאחר מרכזה של יחידת הטיון. כאשר הפנייה באה בראש המשפט היא בדרך כלל בעלת הנגנה יורדת-עולה, וכאשר היא בתוך המשפט או בסופו הנגנתה יורדת בדרך כלל.

שני מאפיינים אלה של הפנייה מביאים לתפיסתה בספרות המחקר כחלק משפט עצמאי מבחינה תחבירית: משפט חד-איברי (כלומר מבע עצמאי, שאינו קשור תחבירית עם שאר חלקי המשפט) לדעת צדקה (תשמ"ח, עמ' 301); הנושא

1. להגדרות של פנייה ראה קווירק וגרינבאום 1989, עמ' 182-183; צדקה תשמ"ח, עמ' 301; דייקי 1996, עמ' 4-6; וכן בספרי התחביר בעברית המוזכרים בהערה 5 להלן.
2. על מטרת השימוש בפנייה ראה מרטיני 1996, עמ' 767; צוויקי 1974, עמ' 787-788, 795-797; קווירק וגרינבאום 1989, עמ' 182-183; צדקה תשמ"ח, עמ' 301; וכן בספרי התחביר בעברית, המוזכרים בהערה 5 להלן.
3. על מקומה של הפנייה במשפט ועל מעמדה התחבירי ראה קווירק וגרינבאום 1989, עמ' 182-183; צוויקי 1974, עמ' 797-799; דייקי 1996, עמ' 197-199. לעניינים אלה מתייחסים גם ספרי התחביר בעברית המוזכרים בהערה 5 להלן.
4. ראה קווירק וגרינבאום 1989, עמ' 182-183; צוויקי 1974, עמ' 787-788.

המשמעותי של המשפט, בדומה למעמדו של חלק הייחוד, לדעת פרוכטמן (תשמ"א, עמ' 55); או נספח (adjunct) לדעת ון דר מרוה ואחרים (1999, עמ' 249). אוקונור (1997, עמ' 79-81) רואה בפנייה שריד של השאה, ומתאר את ההתפתחות שהובילה למעמד זה כדלקמן (בדרך תיאור של הסמנטיקה הגנרטיבית): במשפט המקורי הייתה פסוקית עליונה בעלת שלושה חלקים – נושא (שהוא המוען), נושא של אמירה ומושא עקיף (שהוא הנמען); בעקבות השמטתם של הנושא, של הנושא ושל ציין המושא העקיף הנמען מופיע במשפט ההגוי כפנייה.

בתחביר העברי הפנייה מקושרת לשני חלקי משפט, הקריאה וההסגר, החולקים עמה חלק מן המאפיינים שהוצגו לעיל: אי-תלותם בחלקים אחרים במשפט, מקומם החופשי במשפט, וכן הנגנתם. בעוד שההסגר קיבל התייחסות מקפת בספרות המחקר (על ידי לבנת תשנ"ה ועל ידי טרומר תשמ"ז), התייחסות לפנייה בעברית מצויה בעיקר בספרי תחביר,⁵ המגדירים אותה בקצרה ומתארים את מקומה במשפט, וכן בתיאורים קצרים של צורות הפנייה.⁶

בשונה מן התחביר העברי, בכלשנות הכללית נמצא עיסוק נרחב למדי בפנייה.⁷ צוויקי (1974), לדוגמה, מתאר תכונות שונות של הפנייה באנגלית, בין השאר מנקודות מבט סוציולינגוויסטית ותחבירית.

2. תיאור השימוש בפנייה במשנה ובתוספתא

2.1 הגדרת היקף המחקר

במחקר זה נבדקו שני קורפוסים כתובים – המשנה והתוספתא – במטרה ללמוד מהם על השימוש בפנייה בלשון התנאים. ככלל, טבעי הוא לבדוק את הפנייה בלשון דבורה, שכן הפנייה מופיעה בחילופי דברים בין מוען לנמען.⁸ עם זאת, בלשון שאין ממנה עדויות דבורות ניתן לנסות ללמוד על הפנייה מתוך העדויות הכתובות.⁹

5. כגון בלאו תשכ"ו, עמ' 163; נהיר תשכ"ג, עמ' 29; יואלי 1973, עמ' 81; פרוכטמן תשמ"א, עמ' 55.

6. לתיאורים של צורות הפנייה בעברית ראה במבוא לשמש תשס"ח.

7. על חקר הפנייה בכלשנות הכללית ראה דייקי 1996, עמ' 3-17; הנ"ל 1997, עמ' 258-255; צוויקי 1974, עמ' 787-788; אויטרד 1995, עמ' 515-517; מרטיני 1996, עמ' 765-767.

8. על היותה של הפנייה חלק מלשון הדיבור ראה בן-שחר תשמ"ז, עמ' 51-52.

9. דרך זו נקטה דייקי (1996) במחקרה המקיף על הפנייה ביוונית. במבוא לספרה (עמ' 30-42) היא מתייחסת בהרחבה לקושי לבחון את הפנייה על ידי ניתוח טקסטים וליתרונות ולחסרונות של דרך זו ושל ארבע הדרכים הנוספות, הננקטות במחקרים סוציולינגוויסטיים על שפות מודרניות: בחינת התופעה (introspection), שאלונים, ראיונות וצפייה.

בשני הקורפוסים נמצאו 161 היקריות של פנייה: 55 במשנה ו-106 בתוספתא;¹⁰ חלקן מופיעות בקטעים המכילים יותר מהיקרות אחת של פנייה.¹¹ לאחר שבמאמר קודם¹² תוארו צורות הפנייה השונות במשנה ובתוספתא על הביטויים הכלולים בהן, במאמר זה יתוארו נסיבות השימוש בפנייה תוך התייחסות להיבטים טקסטואליים, פרגמטיים ותחביריים. בסעיף 2.2 יאופיין מקומה של הפנייה בגבולות המשפט ובחילופי הדברים בשיח, ובסעיף 2.3 יתוארו ההקשרים שהיא מופיעה בהם ופעולות הדיבור שהיא נאמרת בעת ביצוען.

הפנייה הרגילה במשנה ובתוספתא מופנית אל נמען שהוא אדם ספציפי הנוכח בקרבת המוען. מאפיינים אלה של הפנייה הולמים את רוב היקריותיה בשני הקורפוסים – 44 פניות במשנה (=80% מכלל ההיקריות במשנה) ו-89 פניות בתוספתא (=84% מכלל ההיקריות בתוספתא). בהיקריות האחרות נמצאו פניות לא רגילות, כלומר פניות שאינן עונות על אחד מן המאפיינים שהוזכרו,¹³ כמו שיוסבר ויודגם להלן:

1. פנייה של המוען לעצמו ולא לנמען אחר – בפנייה של ר' טרפון: הלכה לה חמורך, ר' טרפון (בכורות ד, ד).
2. פנייה לאדם מת ולא לאדם חי – כגון בפנייה של משה אל יוסף: יוסף, הגיעה שעה שהקב'ה גואל את ישראל (תוס' סוטה ד, ז).
3. פנייה לה' ולא לאדם – כגון הפנייה של המתפלל: יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שאכנס לשלום (תוס' ברכות ו, טז); וכן הפנייה של משה: רבון כל העולמים, כן הגון להם שתתן להם ותהרגם (תוס' סוטה ו, ז, כ"י ארפורט).
4. פנייה לדומם ולא לאדם – בפנייה של מרים בת בלגה למזבח "לוקס" (שפירושו 'זאב'): לוקס לוקס, אתה החרבת ממונן של ישראל... (תוס' סוכה ד, כח).
5. פנייה למופשט ולא לאדם – בפנייה של ר' יוסה למסכת כלים: אשריך, כלים, שניכנסת בטומאה ויצאת בטהרה (כלים ל, ד); ובפנייה של הרוקדים אל זקנתם: אשריך, זקנתי, שתכפרי על ילדתי (תוס' סוכה ד, ב).

10. היקריות הפנייה נאספו מתוך התקליטור "מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית בהוצאת האקדמיה ללשון העברית (ירושלים תשס"א). כדי להקל על קריאת המובאות נוספו בהן סימני פיסוק וכן הושמטו מהן חלק מסימני ההתקנה המקובלים במפעל המילון ההיסטורי, ובעקבות ההשמטה נעשו התיקונים המתבקשים בטקסט. במהלך המאמר יוצגו חלק מן ההיקריות הללו בתוך מובאות ממוספרות. שימוש במספר המובאה במהלך המאמר יפנה אל המובאה המוצגת.

11. מתוך 55 ההיקריות במשנה 29 לקוחות מ-14 משניות, שבכל אחת מהן מופיעות שתיים או שלוש היקריות של פנייה. מתוך 106 ההיקריות בתוספתא 54 לקוחות מ-22 הלכות, שבכל אחת מהן מופיעות שתיים עד חמש היקריות.

12. שמש תשס"ח.

13. דייקי (1996, עמ' 184–189) כוללת במחקרה על היוונית פנייה לנמענים שאינם בני אדם: בעלי חיים, דוממים, מופשטים ועל-אנושיים.

ברוב היקרויותיה של הפנייה הרגילה במשנה ובתוספתא הנמען הוא בעל סמכות הלכתית, כגון רב או כוהן. פנייה אל אדם רגיל, שאינו בעל סמכות הלכתית, מצויה רק בעשר היקרויות במשנה (=23% מתוך 44 ההיקרויות של הפנייה הרגילה) וב-25 בתוספתא (=28% מתוך 89 ההיקרויות של הפנייה הרגילה). בחלק מהיקרויותיה של הפנייה המופנית אל אדם רגיל הנמען אינו יחיד, אלא כלל,¹⁴ שהוא לרוב קבוצת אנשים המצויים בקרבת המוען, כגון קהל השומעים העומד מול זקן בית הדין בתעניות (תענית ב, א ובמקבילה בתוס' תעניות א, ח), מכריו של האדם המחלק את פרות השביעית (תוס' שביעית ח, ב), מביאי הביכורים הפוגשים את בעלי האומניות (ביכורים ג, ג); אך לעתים הכלל הוא מספר גדול של אנשים שאינם בקרבת המוען: "צדיקים" (תוס' זבחים ב, יז) ו"ישראל" (יומא ח, ט).

2.2 מקום הפנייה במשפט ובשיח

כאמור במבוא, מקומה של הפנייה במשפט מתואר בספרי התחביר כחופשי: היא עשויה לבוא בראש המשפט, בתוכו או בסופו. בבדיקת הפנייה במשנה ובתוספתא נבחן מקומה של הפנייה במשפט כדי לראות, אם יש העדפה למיקום מסוים. יש להבהיר כי מאחר שהפנייה היא חלק מן הלשון הדבורה, היא מופיעה בלשון הכתובה בציטוט של הלשון הדבורה, הנמסר בטקסט בדיבור ישיר, המופיע לרוב כפסוקית המציינת את תוכן האמירה.¹⁵ על כן מחקר זה, הנשען על לשון כתובה, בוחן את מקומה של הפנייה לא בגבולות המשפט כולו, אלא בגבולות הפסוקית שהפנייה מופיעה בה. בטבלה שלפנינו מוצגות שלוש העמדות של הפנייה בתוך הפסוקית, כפי שנמצא במשנה ובתוספתא:

מקום הפנייה	מספר ההיקרויות		
	מספר	תוספתא	משנה
תחילי	93 (58%)	67 (63%)	26 (48%)
סופי	54 (34%)	33 (31%)	21 (39%)
אמצעי	13 (8%)	6 (6%)	7 (13%)
סה"כ	160 (100%)	106 (100%)	54 ¹⁶ (100%)

14. דייקי (1996, עמ' 26-27) מתארת את הנטייה של חוקרים להתעלם מפניות מופנות לנמענים רבים ולא לנמען יחיד, ואת הדרך שהיא נקטה בעניין זה במחקרה על היוגיות.
 15. במשנה יש שתי היקרויות של פנייה שלא בפסוקית דיבור ישיר: במובאה 10 להלן המוען – חזן הכנסת – אינו מצוין במפורש, ועל כן דבריו (תקעו, הכהנים, תקעו...) אינם מוצגים כחלק מפסוקית דיבור ישיר; ובהיקרות שלקמן המוען אינו חדר-משמעי – או המתפלל או יהודה בן

במשנה ובתוספתא נמצאו תוצאות דומות באשר למקום הפנייה במשפט. המקום הרווח להופעת הפנייה – הן בקורפוס כולו והן בכל חיבור בפני עצמו – הוא תחילת הפסוקית (58% מכל הקורפוס); ב-34% מן ההיקריות הפנייה ממוקמת בסוף המשפט או בסוף הפסוקית, ובמיעוט ההיקריות (8%) – באמצע הפסוקית. להלן יפורטו ויודגמו אפשרויות המיקום השונות של הפנייה במשנה ובתוספתא.

במשנה יש 26 היקריות של הפנייה בראש הפסוקית, כגון: או' לו ר' עקיבה: ר' טרפון, פטור אתה... (מובאה 20 להלן, היקרות שנייה); הסגן או': אישי בהן גדול, הגבה ימינך! (7 – פעמיים); אמרו לו: עקיבה, חזור בך בארבעה דברין שהיתה או'... (3).¹⁷

שבע היקריות של הפנייה במשנה הן באמצע הפסוקית. בחמש מהן הפנייה מופיעה אחרי המילה "אנא"; כולן לקוחות מסדר העבודה של הכוהן הגדול ביום הכיפורים, והנוסח בהן הוא "אנא השם", כגון: אנא, השם, עויתי פשעתי חטאתי לפניך אני וביתי (יומא ג, ח). בשתי מובאות הפנייה מופיעה אחרי המילה "אשרי": אשריכם, ישראל, לפני מי אתם מיטהרים... (יומא ח, ט); אשריך, כלים, שניכנסת בטומאה... (כלים ל, ד). "אנא" ו"אשרי" נחשבות מילות קריאה.

21 היקריות של הפנייה במשנה הן בעמדה סופית; בשתיים הפנייה מופיעה בסוף המשפט (כגון: הלכה לה חמורך, ר' טרפון [20, היקרות ראשונה]), וב-19 היא מופיעה בסוף פסוקית שאחריה פסוקית נוספת. הקשר בין שתי הפסוקיות עשוי להיות אחד משלושת הקשרים האלה:

קשר של שעבוד, כאשר הפסוקית שאחרי הפסוקית הנדונה (בעלת הפנייה) פותחת במילית שעבוד, נמצא בעשר היקריות, כגון: מי יגלה עפר מעיניך, רבן יוחנן בן זכיי, שהייתה או'... (סוטה ה, ב); מוסר אני לכם, איש פל' ופל' והדיינים שבמקום פל', שכל חוב שיש לי... (שביעית י, ד).¹⁸

קשר של איחוי, כאשר הפסוקית שאחרי הפסוקית הנדונה פותחת במילית איחוי, נמצא בשלוש היקריות: קרבו, איש פל' ופל', והעידוני (2); מה זה, יהושע, ומה ראייה רשות למצוה?... (13, היקרות ראשונה); שא נא עיניך, בחור, וראה מה את בורר לך (תענית ד, ח).

תימא: יהודה בן תימה אומ'... יהי רצון מלפניך, ה' אלהינו ואלהי אבותי, שתבנה עירך בימינו ותתן חלקינו בתורתך (אבות ה, כ).

16. הנתונים במשנה מתייחסים לכל 55 ההיקריות שבמשנה, אלא שמספרן הכולל הוא רק 54, בשל הפנייה הכוללת "רבי ותלמידי" (ראש השנה ב, ט).

17. וכן במובאות 1, 4 (פעמיים), 5 (פעמיים), 6, 7 (פעמיים), 13 (היקרות שנייה) ו-21 (פעמיים), ובהיקריות האלה: נדרים ט, ה; אבות א, י; תענית ב, א; ביכורים ג, ג; עבודה זרה ב, ה; סנהדרין ג, ז (פעמיים).

18. וכן במובאה 12 (היקריות ראשונה, שנייה, שלישית וחמישית) ובאבות ה, כ.

וקשר אסינדרטי, כאשר הפסוקית שאחרי הפסוקית הנדונה באה ללא מילית בראשה, נמצא בשש היקרויות, כגון: משיבוע אני עליכם, איש פל' ופל', אם יודעין אתם לי עדות... (8); אל תירא, אגריפס, אחינו אתה... (סוטה ז, ח).¹⁹

בתוספתא יש 67 היקרויות של הפנייה בראש הפסוקית, כגון: אמ' לו: רבינו, תבטל דבריך בחיידך? (תוס' שבת יב, יב), אמ' לו רבן גמליאל: עקיבא, מה לך אתה מכניס ראשך בין המחלקות? (תוס' יום טוב ב, יב), אמ' להם: בניי, לא נחוש לדברי חכמים?... (תוס' פסחים ג, כ).²⁰

שש היקרויות של הפנייה בתוספתא הן באמצע הפסוקית. בשתיים מהן, הלקוחות מסדר העבודה של הכהן הגדול (תוס' כיפורים ב, א), בהקשר מקביל למשנה (יומא ג, ח), הפנייה מופיעה אחרי המילה "אנא", ובארבע – אחרי "אשרי" + כינוי: אשריכם, צדיקים, שאתם מחבבים את התורה (15), היקרות רביעית); אשרי, בן דמה, שיצאת בשלום... (תוס' חולין ב, כב-כג); אשרי, אברהם אבינו, שאלעזר בן ערך יצא מחלצוך (תוס' חגיגה ב, א); אשרי, זקנתי, שתכפרי על ילדתי (תוס' סוכה ד, ב). שתי מיליות הקריאה "אנא" ו"אשרי" קודמות, כאמור, לפנייה שבאמצע פסוקית גם במשנה.

33 היקרויות של הפנייה בתוספתא הן בעמדה סופית. ב-12 מהן הפנייה מופיעה בסוף המשפט (כגון: משבחך אני, ארי... יפה אמרת, בני [19], היקרויות שלישית ורביעית); בן זומא, סתרתה, בני [22], היקרות שנייה]; אי אתה רשאי, בן דמה [תוס' חולין ב, כב-כג]; ילמדנו רבינו [תוס' ברכות ד, טז-יח ארבע פעמים]; מה זה, אלעזר? [תוס' ברכות א, ד]; וב-21 מהן היא מופיעה בסוף פסוקית שאחריה פסוקית נוספת, כאשר הקשר בין שתי הפסוקיות עשוי להיות אחד משלושת הקשרים האלה שנמצאו גם במשנה:

קשר של שיעבוד נמצא בתשע היקרויות, כגון: יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שאכנס לשלום (תוס' ברכות ו, טז, ועוד חמש היקרויות משתי הלכות סמוכות); קובלנו עליכם, טובלי שחרין, שאתם מזכירין את השם מן הגוף שיש בו טומאה (תוס' ידים ב, כ).

קשר של איחוי נמצא בארבע היקרויות, כגון: הן, ר', אלא שר' יהודה שנה לנו... (15, היקרות שלישית); לאו, ר', אלא יוחנן בן יונתן אריא דמכפר-שחרא (19), היקרות חמישית).

19. וכן במובאות 10 (פעמיים) ו-12 (היקרות רביעית) ובראש השנה ב, ט.
20. וכן במובאות 9, 11 (פעמיים), 14 (היקרות שנייה), 15 (היקרות ראשונה), 16, 17 (שלוש פעמים), 18, 19 (שתי היקרויות ראשונות), 22 (היקרות ראשונה) ו-23, ובהיקרויות האלה שבתוספתא: סוטה ד, ז (פעמיים); ו, ה; ו, ז; ז, ט; טו, יא-יב (פעמיים); סוכה ד, כח; גיטין א, ג (פעמיים); ברכות א, ד; ה, ב; אהלות יח, יח; נידה ה, ג; יבמות ח, ז; נגעים ח, ב (פעמיים); תעניות א, ח; כיפורים א, יב; שביעית ח, ב; חגיגה ב, א; סנהדרין ח, ג.

וקשר אסינדרטי בין הפסוקיות נמצא בשמונה היקרויות, כגון: בושתי מדבריים, בית שמי, איפשר אשה ועריכה טמאין טומאת שבעה... (14), היקרות ראשונה); מה זה, בן אילים, לא דיין ששימשת תחת כהן גדול שעה אחת... (תוס' כיפורים א, ד); שמעוני, בית ישראל אחינו, הרי הוא או'... (תוס' כיפורים א, יב). בבדיקת הפנייה במשנה ובתוספתא נבחן – נוסף על המיקום במשפט – גם מיקום הפנייה בשיח.²¹ במחקר נבחנו מתוך כלל ההקשרים של היקרויות הפנייה רק ההקשרים שנמצא בהם חילוף דברים אחד לפחות בין מוען ונמען, כלומר שיח הכולל לפחות משפט אחד של המוען ומשפט אחד של הנמען. במשנה יש 15 היקרויות מסוג זה, ובתוספתא 42 היקרויות. בהקשרים של היקרויות אלה נבחן מיקום הפנייה בשיח כדי למצוא את המיקום השכיח להופעתה. ברוב ההקשרים הללו של חילופי דברים (60% במשנה ו-80% בתוספתא) הפנייה מופיעה בתחילת השיח, גם אם יש בהמשך ההקשר חילופי דברים נוספים בין הדוברים. בתוך חילוף הדברים עצמו הפנייה מופיעה לרוב רק בדברי המוען (73% במשנה ו-56% בתוספתא), ולעתים רק בדברי הנמען או בדברי שניהם. ממצאים אלה לגבי מיקומה המועדף של הפנייה – הן בתחילת השיח כולו הן בתחילת חילוף הדברים (בדברי המוען) – הולמים את הממצאים הקודמים שבסעיף זה לגבי מקומה המועדף של הפנייה בתחילת הפסוקית. מיקומה התחילי של הפנייה בשיח של חילופי דברים ומקומה התחילי במשפט מתאימים לתפיסת הפנייה כנושא משמעותי של המשפט, כלומר כנושא תוכן פסיכולוגי, על ידי פרוכטמן (תשמ"א), כאמור במבוא לעיל.

2.3 נסיבות השימוש בפנייה

כאמור במבוא, מספרות המחקר עולה שהשימוש בפנייה נועד למשוך את תשומת לבו של הנמען תוך כדי הבדלתו מן הסובבים אותו. מרטיני (1996) מסביר, שרוב העיסוק בפנייה מתמקד בהיבט הסוציולוגי-נויטי, ומעט ממנו בהיבט הפרגמטי. במאמרו הוא מנסה להראות דרך לשילוב בין שתי הגישות באמצעות גישה שהוא מכנה "סוציופרגמטית". גישה זו מקשרת את השימוש בצורות הפנייה באופיין של פעולות דיבור ובמשתנים נוספים, כגון נוכחות קהל, הקשר בין המוען והנמען ותכונות המוען. דייקי (1996, עמ' 6–8) מונה גורמים לשימוש בפנייה: הקשר בין המוען והנמען (דהיינו זהותם מבחינת גיל, מין, מעמד, קרבה ועוד) והקשר החברתי של המבצע (דהיינו הנסיבות, הקהל, נושא השיח, גישותיו של המוען כלפי הנמען ורמת הריגושים הכללית של חילופי הדברים).

21. דייקי (1996, עמ' 190–196) מתארת את המיקומים המועדפים של הפנייה בשיח ביוונית העתיקה (בסדר יורד): בתחילת הדיבור הראשון בין שתי דמויות, בתחילת הדיבור השני (בדברי הנמען של הדיבור הראשון), בתחילת חילופי הדברים הבאים ביניהם, ובאמצע הדיבור.

לצורך הכרת נסיבות השימוש בפנייה יתוארו בסעיף זה הן סוגי ההקשרים שהיקרויות הפנייה נמצאו בהם במשנה ובתוספתא והן פעולות הדיבור שהפניות נאמרות במהלכן.

2.3.1 סוגי ההקשרים שהיקרויות הפנייה במשנה ובתוספתא מופיעות בהם מוצגים בטבלה שלפנינו:

סוג ההקשר	מספר ההיקרויות		
	מספר	תוספתא	משנה
סיפורי	93 (58%)	74 (70%)	19 (34%)
טקסי	31 (19%)	10 (9%)	21 (38%)
משא ומתן הלכתי	29 (18%)	16 (15%)	13 (24%)
אחר	8 (5%)	6 (6%)	2 (4%)
סה"כ	161 (100%)	106 (100%)	55 (100%)

מבין סוגי ההקשרים ההקשר הסיפורי הוא ההקשר השכיח להופעת הפנייה במשנה ובתוספתא, בהשוואה לשני סוגי ההקשרים האחרים, שהם בעלי אופי הלכתי – ההקשר הטקסי וההקשר של המשא ומתן ההלכתי. מבדיקת כל אחד משני הקורפוסים בנפרד עולה, כי הם נבדלים זה מזה מבחינת סוגי ההקשרים.

במשנה הפנייה רווחת בשלושת סוגי ההקשרים בשיעור דומה, כשהסוג הראשון, הטקסי, הוא הרווח ביותר. ההקשר הטקסי כולל טקסים הלכתיים, כגון: סדר עבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים (מובאות 6, 7 להלן; יומא א, ז; ג, ח), טקס השקיית האישה הנחשדת כסוטה במים המאררים (1), סדר התפילה בתעניות שגזרו בית דין (תענית ב, א) וטקס הבאת הביכורים לירושלים (ביכורים ג, ג); וכן מעמדים משפטיים, כגון: הודעת פסק הדין לבעלי הדין (סנהדרין ג, ז) ומעמד הפרוזבול, שהמלווה מוסר בו לבית הדין את הזכות לגבות את חובותיו (שביעית י, ד). ההקשר סיפורי כולל סיפורים, כגון: סיפור על הוויכוח בין רבן גמליאל לבין ר' יהושע על עדות החודש (ראש השנה ב, ט), סיפור על מעמד הקהל בימי אגריפס המלך (סוטה ז, ח) וסיפור על מיתתו של עקביא בן מהללאל (4); כמחצית מהיקרויות הפנייה בהקשרים אלה (שמונה) מופיעות בסיפורים הפותחים בציון הפתיחה "מעשה" (כגון מובאות 5, 10 ו-20). ההקשר של משא ומתן הלכתי כולל ויכוחים בעניינים הלכתיים שונים (כגון בעניין איסורי שבות בקרבן פסח [13] ובעניין מנהגים שונים שיש מחלוקת לגביהם בין צדוקים ופרושים [12]), וכן פעולות של דרישת כתוב על ידי חכם (כגון סוטה ה, ב; יומא ח, ט). נוסף על שלושת סוגי ההקשרים הללו, שהפנייה רווחת בהם במשנה, הפנייה מופיעה במשנה גם בהקשרים האלה: פעם אחת בהקשר מוסרי, באזהרה של אבטליון

לחכמים (אבות א, יא), ופעם אחת בתפילה, החותמת את מסכת אבות (אבות ה, כ).

בניגוד למשנה, שהפנייה רווחת בה בשלושה סוגי הקשרים, בתוספתא הפנייה רווחת בסוג הקשר אחד בלבד, ההקשר הסיפורי, והיא שכיחה בו מאוד – 70% מהיקריות הפנייה בתוספתא מצויות בו. רוב ההיקריות שבהקשרים הסיפוריים בתוספתא (56 היקריות, כלומר 77% מן ההיקריות בהקשרים הסיפוריים) מופיעות בסיפורים הפותחים באחד משלושת צייני הפתיחה האלה: 50 היקריות בציין הפתיחה "מעשה" (כגון 9, 11, 16, 18 ו-19), המצוי גם במשנה; חמש היקריות ב"פעם אחת" (כגון 15), והיקרות אחת ב"באותה שעה" (תוס' סוטה ו, ה). 17 ההיקריות האחרות מופיעות בסיפורים שאינם פותחים בציין פתיחה. ההקשר של משא ומתן הלכתי רווח בתוספתא הרבה פחות מאשר ההקשר הסיפורי, וכולל ויכוחים בין חכמים בעניינים הלכתיים שונים (כגון עדות בענייני ממונות ובענייני נפשות [22], טומאה בעקבות לישת בצק [14], טומאת מקווה ובעל מום [23] ועיסוק בעניין פרייה ורבייה [תוס' יבמות ח, ז]). בהקשר אחד מתוארת פעולה של דרישת הכתוב על ידי חכם (תוס' סוטה ה, יג). בניגוד למשנה, שההקשר הרווח להופעת היקריות הפנייה בה הוא ההקשר הטקסי (39%), בתוספתא הפנייה אינה רווחת בהקשר הטקסי. הקשר זה כולל טקסים הלכתיים, שלרובם הקשרים מקבילים במשנה, כגון: סדר עבודת הכוהן הגדול כיום הכיפורים, סדר התפילה בתעניות שגזרו בית דין וטקס השקיית האישה הנחשדת כסוטה במים המאררים. נוסף על שלושת סוגי ההקשרים הללו הפנייה מופיעה בתוספתא גם בהקשרים של תפילה, כגון תפילה הנאמרת בכניסה לכרך (תוס' ברכות ו, טז–יז).

יש לציין כי בהקשר הטקסי הפנייה נאמרת כחלק מנוסח קבוע, שהמוען אמור להפנות אל הנמען במהלך הטקס, ואילו ביתר סוגי ההקשרים היא נאמרת על ידי המוען באופן ספונטני.

2.3.2 בבדיקת ההקשרים השונים של היקריות הפנייה נבחנו גם סוגי פעולות הדיבור שבעת ביצוען נאמרות פניות על ידי המוען.

במחקר נמצא, שבמשנה ובתוספתא הפנייה נאמרת על ידי המוען כאשר הוא מבצע בעיקר את חמש פעולות הדיבור בקשה, הנחיה, טענה, נזיפה ושאלה, המנויות בטבלה:²²

22. כן נמצאו פעולות דיבור נוספות, שבעת ביצוען המוען משתמש בפנייה, לדוגמה: שבח (כגון: 15 [היקרות רביעית], 17 [היקרות שלישית], 19 [היקריות שלישית ורביעית]; אמ' ר' ישמעאל: אשרין, בן דמה, שיצאת בשלום ולא פרצת גדין של חכמים... [תוס' חולין ב, כג]); תשובה (כגון: 15 [היקרות שלישית]; אמ' לו ר' ישמעאל: מאין אתה? אמ' לו: ר', מכפר-ססי... [תוס' גיטין א, ג]); סיפור (כגון: 19 [היקרות שנייה]; אמ' לי: בני, בזה טיהרת

מספר ההיקריות		פעולת הדיבור
תספּתא	משנה	
17	9	בקשה
12	12	הנחיה
19	9	טענה
12	9	נזיפה
15	3	שאלה
²⁴ 75	²³ 42	סה"כ

יש להעיר, שמספרי ההיקריות בטבלה זו כוללים גם פניות שהורגש ספק באשר לקביעת מהות פעולות הדיבור שבעת ביצוען הן נאמרות – אם משום שבהקשר אחד המוען מבצע כמה פעולות דיבור ועל כן יש להכריע מהי הפעולה העיקרית בו,²⁵ ואם משום שהמוען מבצע פעולת דיבור ישירה לצורך פעולת דיבור עקיפה, ועל כן יש להכריע מהי הפעולה העקיפה, שהיא הפעולה המרכזית.²⁶

כאמור במבוא, מקובל שהפנייה נועדה למשוך את תשומת לבו של הנמען ולהבדילו מן הסובבים אותו. על כן נראה שראוי לבדוק את מטרת השימוש בפנייה מתוך בחינה של אופיין של חמש פעולות הדיבור הללו, שהפנייה נאמרת בעת ביצוען. מרטיני (1996, עמ' 767) מבהיר, כי צורות הפנייה ממלאות תפקיד חשוב בביצוע של פעולות דיבור. ראשית, צורות הפנייה עשויות למשוך את תשומת לבו של הנמען, או – אם יש אנשים נוספים הנוכחים במקום הדיבור ובזמן הדיבור – הן

- שלושה מצורעין, ולמדתי בה שבע הלכות [תוס' נגעים ח, ב]; ופירס (כגון: זלגו דמעיו, אמרו לו: אל תירא, אגריפס, אחינו אתה, אחינו אתה [סוטה ז, ח]).
23. 42 ההיקריות של הפנייה בעת ביצוע אחת מחמש הפעולות במשנה הן 77% מכלל ההיקריות במשנה.
24. 75 ההיקריות של הפנייה בעת ביצוע אחת מחמש הפעולות בתוספתא הן 72% מכלל ההיקריות בתוספתא.
25. לדוגמה, בהקשר שלקמן המוען מספר סיפור, ושואל בעקבותיו שאלה כדי לבקש מר' עקיבא שיתיר לו את הנדר: "ר', שמונה מאות דינר היניח אבא ונטל אחי ארבע מאות ואני ארבע מאות. לא דייה שתיטול היא מאתים ואני מאתים?" (נדרים ט, ה); פעולת הדיבור העיקרית בהקשר זה היא הבקשה. בהקשר שלקמן ר' יהושע טוען טענה ושואל את ר' עקיבא לדעתו: "עקיבה, דבריך בשני יבמים. מה אתה משיב על יבם אחד?" (נדרים י, ו ובמקבילה בתוס' נדרים ו, ה); פעולת הדיבור העיקרית בהקשר זה היא השאלה.
26. לדוגמה, בהקשר שלקמן פעולת הדיבור העיקרית היא פעולת הדיבור העקיפה של נזיפה, המבוצעת באמצעות פעולת דיבור ישירה של שאלה: "מה זה, בן אילים, לא דיך ששימשת תחת כהן גדול שעה אחת... אלא שאתה מבקש ליטול לך כהונה גדולה?" (תוס' כיפורים א, ד).

עשויות להראות למי מכוונת פעולת דיבור מסוימת; ושנית, הן עשויות לחזק או להחליש את העצמה של פעולת הדיבור.

נתאר כעת את הופעתן של חמש פעולות הדיבור הללו, שהמוען משתמש במהלכן בפנייה. כל פעולה תוצג ותודגם תחילה בהקשרים שהיא מופיעה בהם במשנה ובתוספתא, ולאחר מכן יתוארו בקצרה אופי הפעולה והמטרה האילוקוציונית של המוען בעת ביצועה.²⁷ בעקבות תיאור זה ניתן יהיה להסביר את מטרת השימוש בפנייה במהלך ביצוע כל אחת מחמש פעולות הדיבור.

פעולת הדיבור של בקשה שפנייה משמשת במהלכה נמצאה במשנה ובתוספתא הן בהקשר הטקסי, כגון בקשה מן האישה הנחשדת לסוטה שתודה במעשיה ותמנע את מחיית שם ה' (1), ובקשה של בעל דין מאנשים שיעידו לזכותו (2); והן בהקשר הסיפורי, כגון בקשה של חכמים מעקביא בן מהללאל לחזור בו מעדותו (3), בקשה של בנו של עקביא מאביו שיצווה את החכמים לקרבו (4, היקרות שנייה), ובקשה של הנקנס מר' עקביא לקבל זמן לתשלום הקנס (5, היקרות ראשונה):

1. היו מעלין אותה לבית דין הגדול שבירושלם. ומאיימים עליה כדרך שהן מאיימים על עידי נפשות ואומ' לה: בתי, הרבה יין עושה... אל תעשי לשמו הגדול שניכתב בקדושה שימחה על המים (סוטה א, ד).²⁸
2. ראה שהוא מתחייב ואמ': קרבו, איש פל' ופל', והעידוני (סנהדרין ג, ח).
3. עקביה בן מהללאל העיד ארבעה דברים. אמרו לו: עקביה, חזור כך בארבעה דברין שהיתה או' ונעשך אב בית דין לישר' (עדות ה, ו).
4. ובשעת מיתתו אמ' לבנו: בני, חזור כך בארבעה דברין שהיתי או'... אמ' לו: אבא, פקד עלי לחבירך (עדות ה, ז).
5. מעשה אחד שפרע ראשה שלאשה... ובאת לפני ר' עקיבה וחייבו ליתן לה ארבע מאות זוז. אמ' לו: ר', תן לי זמן... והעמיד עליה עדים ובא לפני ר' עקיבה ואמ' לו: ר', לזו אני נותן ארבע מאות זוז? (בבא קמא ח, ו).

פעולת הדיבור של הנחיה (או ציווי) שפנייה משמשת במהלכה נמצאה בהקשר הטקסי במשנה ובתוספתא, כגון הנחיה לכוהן הגדול לגבי פעולות שונות

27. תיאור הפעולות ומטרותיהן מובא כאן בקצרה, וגם ההפניות למחקרים העוסקים בפעולות אלה מעטות. בתיאור הפעולות בעבודתי על פועלי האמירה בלשון המשנה הוצג תיאור נרחב של הפעולות, וניתנו הפניות למחקרים שונים; ראה על כך שמש תשנ"ט, עמ' 216–217, 223–224 (על הציווי ועל הבקשה ועל ההבדל ביניהם), 252–253 (על האפשרות לשייך את השאלה לפעולות ההנחיה או לראות בה פעולה נפרדת), 278–280 (על מקומה של הנויפה בין פעולות הבעת הרגשות), 81–82 (על הטענה).
28. וכן בהקשר המקביל בתוס' סוטה א, ו.

בסדר העבודה ביום הכיפורים (כגון 6 ו-7) והנחיה של אדם לשניים להעיד לו באמצעות השבעתם (8):

6. מסרו לו זקנים מזקני בית דין וקורין לפניו בסדר היום ואומרים: אישי כהן גדול, קרא אתה בפניך שמא שכחתה או שמא לא למדתה (יומא א, ג).
7. אם שלשם עלה בימינו, הסגן או: אישי כהן גדול, הגבה ימינך! ואם בשמאלו עלה, ראש בית אב אומר לו: אישי כהן גדול, הגבה את שמאלך! (יומא ד, א).²⁹
8. אמ' לשנים: משביע אני עליכם, איש פל' ופל', אם יודעין אתם לי עדות שתבואו ותעידוני (שבועות ד, יא).

וכן בהקשר הסיפורי בתוספתא, כגון הנחיה של עקביא בן מהללאל לבנו לחזור בו בשמו מארבעת הדברים שהוא נתבקש לחזור בו מהם על ידי חכמים (4, היקרות ראשונה), הנחיה של רבן יוחנן בן זכאי לצדוקי לטבול (9), הנחיה של החזן לכהנים לתקוע בשופר (10), והנחיה של רבן גמליאל לטבי עבדו ולמבגאי הגוי ליטול את הגלוסקין (11):

9. ומעשה בצדוקי אחד שהעריב שמשו ובה לשרוף את הפרה וידע בו רבן יוחנן בן זכאי ובה וסמך שתי ידיו עליו ואמ' לו: אישי כהן גדול, מה נאה אתה להיות כהן גדול. רד טבול אחת! (תוס' פרה ג, ח).
10. מעשה... שעבר אחד לפני התיבה וגמר את כל הברכה וענו אחריו אמן. תקעו, הכהנים, תקעו... הריעו, בני אהרן, הריעו (תענית ב, ה).³⁰
11. מעשה ברבן גמליאל שהיה מהלך מעכו לכזיב. מצא גלוסקין אחד בדרך. אמ' לעבדו: טבי, טול את הגלוסקין! ראה גוי אחד. אמ' לו: מבגאי, טול גלוסקין זה! (תוס' פסחים ב, טו).

בשתי פעולות אלה – ההנחיה והבקשה – המוען מעביר לנמען מסר לעשות פעולה שהוא דורש (בפעולת ההנחיה) או רוצה (בפעולת הבקשה) שהנמען יעשה. מטרת המוען בשתי הפעולות משותפת – לגרום לנמען לבצע את הפעולה הנדרשת או הרצויה בעיני המוען; אך השתיים נבדלות זו מזו בעצמתן, המתבטאת בסמכותו של המוען ובאפשרות הסירוב מצד הנמען.³¹

כאשר המוען משתמש בפנייה בעת ביצוע פעולה של בקשה, הפנייה באה כנראה לרכך את הנמען ולהשפיע עליו להיענות לבקשה; כך לדוגמה בבקשה של חכמים מעקביה בן מהללאל שיחזור מן הדברים שהעיד עליהם כנגד דעת רבים (3),

29. בהקשר המקביל בתוספתא מופיעה היקרות אחת של פנייה (תוס' כיפורים ב, י).
30. וכן בהקשר המקביל בתוס' תעניות א, יג.
31. על פעולות הציור וההנחיה ראה אלן 1986, עמ' 190–204, וסרל 1969, עמ' 66. מרטיני (1996, עמ' 772–774) מתאר את השימוש בצורות פנייה בבקשות.

ובבקשה מן האישה הנחשדת כסוטה שתודה במעשה (1). השימוש בפנייה על ידי המוען המבקש עשוי להשפיע על הנמען להיענות לבקשה, שהיא – כאמור – פעולה בעלת עצמה פחותה מעצמתה של פעולת ההנחיה.

כאשר המוען משתמש בפנייה בעת ביצוע פעולה של הנחיה, הפנייה עשויה למלא אחת משתי מטרות: רצון של המוען להבהיר לנמען שהוא יעד ההנחיה (לדוגמה, בהנחיות של רבן גמליאל לכפופים לו ליטול את הגלוסקין [11]) או רצון לעדן את עצמת ההנחיה (לדוגמה, בהנחיה של עקביא בן מהלאל לבנו לחזור בשמו מארבעה דברים [4, היקרות ראשונה]). בהקשרים הטקסיים, שהכונהים מונחים במהלכם על ידי בעלי תפקידים שונים לבצע פעולות שונות, נראה שהשימוש בפנייה משרת את שתי המטרות גם יחד: השימוש בתוויות כגון "אישי כהן גדול" (לדוגמה 6 ו-7) ו"הכהנים" (10) מושך את תשומת לבו של הנמען מחד, ומבטא התייחסות מכובדת אליו מאידך.

פעולת הדיבור של נזיפה משמשת במהלכה נמצאה בהקשר של משא ומתן הלכתי במשנה ובתוספתא, כגון נזיפה בצדוקים או בפרושים על מנהגים שונים (12), נזיפה של ר' אליעזר בר' יהושע ובר' עקיבא על דרך לימוד שנקט כל אחד (13), ונזיפה של ר' יהושע בבית שמאי על דעתם בנוגע לטומאה בעקבות לישת בצק (14), היקרות ראשונה):

12. אומרין צדוקין: קובלין אנו עליכן, פרושין, שאתם אומרין: כתבי הקודש מטמאין את הידים... אומ' צדוקין: קובלין אנו עליכן, פרושין, שאתם מטהרין את הנצוק. אומרין פרושין: קובלין אנו עליכם, צדוקים, שאתם מטהרין את אמת המים... אומ' צדוקים: קובלין אנו עליכם, פרושין, מה אם שורי וחמור... אמ' מין גלילי: קובל אני עליכן, פרושין, שאתם כותבין את המושל עם משה בגט. אומ' פרושין: קובלין אנו עליך, מין גלילי, שאתה כותב את השם עם המושל בדף (ידים ד, ו-ח).

13. אמ' לו ר' אליעזר: מה זה, יהושע, ומה ראייה רשות למצוה?... אמ' לו ר' אליעזר: עקיבה, עקרתה מה שכתוב בתו'... (פסחים ו, ב).

14. אמ' ר' יהושע: בושתי מדבריכם, בית שמיי, איפשר אשה ועריבה טמאין טומאת שבעה... אחר שעמד אמ' לפניו תלמיד אחד מתלמידי בית שמיי: ר', אומר לפניך טעם שבית שמיי או' בו (תוס' אהלות ה, יא).

בפעולת הנזיפה המוען מעביר לנמען מסר של תוכחה בעקבות מעשה של הנמען הנתפס בעיני המוען כשלילי, ומטרתו היא לגרום לנמען להבין את המעשה שעשה ולהשפיע עליו בעתיד.³² במשנה ובתוספתא הנזיפה, שהפנייה נאמרת במהלכה, מופיעה בהקשר של משא ומתן הלכתי. אין היא באה בעקבות מעשה שלילי רגיל

32. על פעולת הנזיפה ראה וייז'ביצקה 1987, עמ' 139-149, וברוש ורינובך תשמ"ו, עמ' 166-179.

שעשה הנמען, אלא בעקבות מעשה אשר נתפס בעיני המוען כשלילי מבחינה הלכתית, או בעקבות לימוד הלכתי של הנמען שאינו מקובל על המוען. נראה שכאשר מוען חכם נוזף בנמען חכם, הפנייה נועדה לעדן את עצמת הנזיפה; לדוגמה בנזיפות של ר' אליעזר בר' יהושע ובר' עקיבא על הראיה של הראשון ועל הקל וחומר של השני (13). בנזיפות המופיעות בהקשרים המתארים ויכוחים הלכתיים בין קבוצות דתיות כגון בין פרושים לצדוקים, השימוש בפנייה עשוי לבטא רצון של המוען להבהיר לנמען שהוא יעד הנזיפה (לדוגמה 12).

פעולת הדיבור של אלה, שפנייה משמשת במהלכה, נמצאה רק בהקשר הסיפורי בתוספתא, כגון: שאלה של איסי הבבלי אל ר' אלעזר לגבי דינו של השוחט את הזבח (15, היקרות ראשונה), שאלה של אדם אל ר' יוסה על אופן ביצוע טקס החליצה (16), שאלה של שמעון הצדיק אל אדם הבא מן הדרום לגבי הסיבה לרצונו לשחת את שערו (17, היקרות ראשונה), שאלה של בן החסיד אל אביו לגבי שמחתו במצוות השכחה (18), ושאלה של ר' טרפון לעד על המקור לעדותו (19, היקרות ראשונה):

15. אמ' ר': פעם אחת היינו יושבים לפני ר' לעזר והיה איסי הבבלי יושב לפניו וחיביב עליו. אמ' לו: ר', השוחט את הזבח לאכל אמוריו ולהקטי' בשרו מהו?... למנחה בא אצלו. אמ' לו: שנה לי את הדבר, ושנה לו. אמ' לו: מה זה, יוסי, שמא לא כיונת שמועתך? אמ' לו: הן, ר', אלא שר' יהודה שנה לנו... עכשיו שאמרת לי דבר משם ר' לעזר החזרת לי את אבדתי. זלגו דמעיו ואמ': אשריכם, צדיקים, שאתם מחבבים את התורה (תוס' זבחים ב, יז).

16. מעשה באחד שבא לפני ר' יוסה. אמ' לו: ר', מהו לחלוץ בתוך שלשה חדשים? (תוס' יבמות ו, ח).

17. אמ' שמעון הצדיק: ...מעשה באחד שבא אלי מן הדרום וראיתיו יפה עינים וטוב רואי וקווצותיו תלתלים. נמתי לו: בני, מה ראית לשחת שער זה נאה?... נמתי לו: רשע, לא היה לך להתגרות אלא בדבר שאינו שלך... המכתי את ראשו ונשקתיו ואמרת: בני, כמותך ירבו עושי רצון מקום בישראל... (תוס' נזיר ד, ז).

18. מעשה בחסיד אחד ששכח עומר בתוך שדהו, ואמ' לבנו... אמ' לו: אבא, מה ראית לשמוח במצוה זו מכל מצות האמורות בתורה? (תוס' פאה ג, ח).

19. מעשה באחד שבא לפני ר' טרפון להעד לאשה שתנשא. אמ' לו: בני, היאך אתה יודע לאשה זו עדות? אמ' לו: ר', עמנו היה בשיירה... אמרתי לו: משבחך אני, ארי. אמ' לי: יפה אמרת כיונתה לשמי... אמ' לו: יפה אמרת, בני. יונתן בן יוחנן אריא דמכפר־שחרא. אמ' לו: לאו, ר', אלא יוחנן בן יונתן אריא דמכפר־שחרא (תוס' יבמות יד, י).

בפעולת השאלה המוען מעביר לנמען מסר, שייתן לו מידע מסוים שהמוען זקוק לו, ומטרתו היא לגרום לנמען למסור לו את המידע המבוקש.³³

כאשר מוען משתמש בפנייה בעת ביצוע פעולה של שאלה, הפנייה עשויה למלא מטרות שונות בהתאם לסוג השאלה.³⁴ בשאלת מידע רגילה השימוש בפנייה עשוי לבטא רצון של המוען להבהיר לנמען שהוא יעד השאלה (לדוגמה, בשאלה של שמעון הצדיק לנזיר על סיבת רצונו לשחת את שערו [17], היקרות ראשונה). בשאלות הלכתיות מסוגים שונים השימוש בפנייה עשוי לבטא רצון לרכך את הנמען ולהשפיע עליו לענות לשאלה – כך בשאלה שכוונתה לדעת דין (כגון השאלה של האדם לר' יוסי על דין חליצה [16]), כך בשאלה שכוונתה לדעת טעם לעניין הלכתי (כגון השאלה של בן החסיד לאביו על הטעם לשמחתו במצוות השכחה [18]), וכך בשאלה שכוונתה להביא לביורר הלכתי כחלק מפסיקת הלכה (כגון השאלה של ר' טרפון ליעד על המקור לעדותו [19], היקרות ראשונה).

פעולת הדיבור של טענה, שפנייה משמשת במהלכה, נמצאה בהקשר הסיפורי במשנה ובתוספתא, כגון: טענה של הנקנס שהאישה אינה מקפידה על ביזיונה (5, היקרות שנייה), טענה של ר' עקיבא שיעד מומחה פטור מלשלם על פסק מוטעה (20, היקרות שנייה), וטענות של ר' ישמעאל ושל ר' אלעזר בן עזריה על הצורך להביא ראיות לדברים שנאמרו במהלך הוויכוח (21):

20. מעשה בפרה שניטלה האום שלה והאכילה ר' טרפון לכלבים. ובא מעשה לפני חכמי והתירו... אמ' ר' טרפון: הלכה לה חמורך, ר' טרפון. או' לו ר' עקיבא: ר' טרפון, פטור אתה, שאתה ממחה בבית דין (בכורות ד, ד).
21. אמ' ר' ישמעאל: אלעזר בן עזריה, עליך ראייה ללמד... אמ' לו ר' אלעזר בן עזריה: ישמעאל אחי, אני לא שניתי מסדר שנים... (ידים ד, ג).

וכן בהקשר של משא ומתן הלכתי בתוספתא, כגון טענה של ר' ישמעאל שהכתוב מנוגד לדעת בן זומא (22) וטענה של ר' טרפון בפני ר' עקיבא שמי שפורש ממנו הוא כפורש מחייו (23):

22. אמ' בן זומא לפני ר' ישמעאל: משמע... אמ' לו ר' ישמעאל: בן זומא, סתרתה, בני. הרי הוא אומ'... (תוס' שבועות ג, ד).
23. אמ' לו ר' טרפון: ר' עקיבא, הפורש ממך כפורש מחייו (תוס' מקואות א, כ).

בשונה מארבע הפעולות הראשונות – הבקשה, ההנחיה, השאלה והניזיפה – שבכולן ניכר ניסיונו של המוען להשפיע על הנמען באמצעות העברת המסר, בפעולת הטענה

33. את תנאי המוצלחות של פעולת השאלה ראה אצל סרל 1969, עמ' 66, ואצל אלן 1986 עמ' 190–204.

34. על סוגים שונים של שאלות במשנה ובתוספתא ראה שמש תשס"א.

המטרה של המועץ להשפיע על הנמען נראית מצומצמת. בפעולה זו המועץ מציג את דעתו בפני הנמען, ומטרתו היא לבטא את עמדתו.³⁵ בדומה לנזיפה, גם הטענה שהפנייה נאמרת במהלכה במשנה ובתוספתא היא בעלת אופי הלכתי. כאשר המועץ מציג את דעתו בעניין הלכתי, השימוש בפנייה עשוי לבטא רצון להשפיע על הנמען לקבל את דעת המועץ; כך לדוגמה בטענות ההדדיות של ר' ישמעאל ושל ר' אלעזר בן עזריה על הצורך להביא ראיות לדעות שנאמרו במהלך הוויכוח (21), ובטענה של ר' ישמעאל שדעתו של בן זומא מנוגדת לכתוב (22).

בשני חלקיו של סעיף זה נידונו שני היבטים המלמדים על נסיבות השימוש בפנייה במשנה ובתוספתא: סוגי ההקשרים שהיקריות הפנייה מופיעות בהם וסוגי פעולות הדיבור שבעת ביצוען נאמרות פניות על ידי המועץ. ההקשרים השונים נבדלים זה מזה בפעולות הדיבור המתוארות בהן אשר במהלכן נאמרת הפנייה: בהקשר הסיפורי – שהוא ההקשר הרווח להופעת פנייה – הפנייה נאמרת במהלך ביצוע של כל הפעולות (חוץ מן הנזיפה; השאלה רק בתוספתא); בהקשר הטקסי היא נאמרת בעיקר במהלך ביצוע של הנחיה ושל בקשה; ובהקשר של משא ומתן הלכתי היא נאמרת בעיקר במהלך ביצוע של טענה ושל נזיפה (שתיהן רק בתוספתא). ההקשר הטקסי נבדל, כאמור, משני סוגי ההקשר האחרים בכך שהפנייה נאמרת בו לא באופן ספונטני, אלא כחלק מנוסח קבוע שהמועץ אומר אל הנמען במהלך הטקס.

נוסף על שני היבטים אלה של השימוש בפנייה יש להעיר על עוד היבט – ההעדפה האישית בשימוש בפנייה. ניתן לשער שהשימוש בפנייה עשוי לאפיין מוענים מסוימים, שבשל העדפה אישית מרבים להשתמש בפנייה יותר ממוענים אחרים, וכן שהוא עשוי לאפיין פנייה אל נמענים מסוימים, שבשל סיבה כלשהי מוענים מרבים לנקוט בדיבור עם פנייה יותר מאשר בדיבור עם נמענים אחרים. השערה זו נבדקה במשנה ובתוספתא בהקשרים שניתן היה לבדקה בהם, דהיינו בהקשרים שהמועץ והנמען בהם הם בני אדם מזוהים, ולא בהקשרים שיש בהם פניות מן הסוג הלא רגיל, שתוארו בסוף סעיף 2.1 לעיל. בקורפוס נמצאו 66 היקריות כאלה של פנייה (17 במשנה ו-49 בתוספתא). בבחינת ההיקריות הללו נמצאו מוענים שנקטו פנייה כמה פעמים: ר' יהושע (כגון: סוטה ה, ב // תוס' סוטה ה, יג; תוס' סוטה טו, יא-יב; עבודה זרה ב, ה // תוס' פרה י, ג), ר' עקיבא (כגון: 20,

35. את תנאי המוצלחות של פעולת הטענה ראה אצל סרל 1969, עמ' 66, ואצל ונדרווקן 1990, עמ' 125-129. פרשורן (1980, עמ' 48-50) מציג דעה שונה מן הדעה המקובלת באשר למטרת הטענה. לדבריו גם בפעולת הטענה יש השפעה על הנמען, כי המועץ מנסה לגרום לנמען להאמין בדבר מה.

היקרות שנייה; יומא ח, ט), ר' אלעזר בן עזריה (כגון: 15, היקרות שנייה; 21, היקרות שנייה; תוס' יבמות ח, ז; תוס' ברכות א, ד), ר' ישמעאל (כגון: 21, היקרות ראשונה; 22; תוס' חולין ב, כג; תוס' ברכות א, ד) ור' אליעזר (כגון: 13, פעמיים). כמו כן נמצאו נמענים שמוענים השתמשו בדיבור עמם בפנייה כמה פעמים: ר' ישמעאל (כגון: 21, היקרות שנייה; תוס' גיטין א, ג; עבודה זרה ב, ה // תוס' פרה י, ג; תוס' ברכות א, ד), ר' אלעזר בן עזריה (כגון: 15, היקרות ראשונה; 21, היקרות ראשונה; תוס' ברכות א, ד), ר' עקיבא (כגון: 5, פעמיים; 13, היקרות שנייה; 23; נדרים ט, ה; תוס' יום טוב ב, יב) ור' יהושע (13, היקרות ראשונה; ראש השנה ב, ט; תוס' סוטה ז, ט).

3. סיכום

בהמשך למאמר קודם (שמש תשס"ח), שבחן את צורתה של הפנייה במשנה ובתוספתא, במאמר זה תוארו נסיבות השימוש בפנייה תוך התייחסות להיבטים טקסטואליים, פרגמטיים ותחביריים.

הפנייה מופיעה במשנה ובתוספתא בדרך כלל בראש הפסקית ופחות בסופה, ואם היא חלק משיח הכולל חילוף דברים בין מוען ונמען היא מופיעה בדרך כלל בתחילתו. ההקשר הרווח להופעת הפנייה הוא ההקשר הסיפורי, אך פנייה מצויה גם בהקשר הטקסי ובהקשר של המשא ומתן ההלכתי. במשנה הפנייה רווחת בשיעור דומה בשלושה סוגי הקשרים, ואילו בתוספתא היא רווחת רק בהקשר הסיפורי, ובשיעור ניכר. רוב הפניות נאמרות במהלך ביצוע חמש פעולות דיבור: בקשה, הנחיה (ציווי), טענה, נזיפה ושאלה. כאשר המוען משתמש בפנייה במהלך פעולת דיבור המבוצעת על ידו, הפנייה עשויה להבהיר לנמען שהמבע מכוון אליו או לרכז אותו ולעדן את עצמת הפעולה.

קיצורים ביבליוגרפיים

S. O. Oyetade, "A Sociolinguistic Analysis of Address = 1995
Forms in Yoruba", *Language in Society* 24 (1995), pp. 515–535

M. O'Connor, *Hebrew Verse Structure*, Winona Lake = 1997
1997

K. Allan, *Linguistic Meaning*, London 1986 = אלן 1986
בלאו תשכ"ו = י' בלאו, יסודות התחביר, כרך ב, ירושלים תשכ"ו
בן-שחר תשמ"ז = ר' בן-שחר, "בעיית תרגום של מלות פנייה, קללות, קריאות
וקשרים ריקים כפי שהיא משתקפת במחזות שתורגמו לעברית מאנגלית
ומצרפתית", במה 108 (תשמ"ז), עמ' 51–57

- ברוש ורױנבך תשמ״ו = ש׳ ברוש ול׳ וינבך, אמנות השיח: תקשורת בין־אישית ופעולות דיבור, תל אביב תשמ״ו
- E. Dickey, *Greek Forms of Address, from Herodotus to Lucian*, Oxford 1996
- E. Dickey, “Forms of Address and Terms of Reference”, = 1997 דייקי
Journal of Linguistics 33 (1997), pp. 255–274
- A. Wierzbicka, *English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary*, Sydney 1987
- D. Vanderveken, *Meaning and Speech Acts*, vol. 1: = 1990 ונדרווקן
Principles of Language Use, Cambridge 1990
- C. H. J. van der Merwe, J. A. Naudé & J. H. Kroeze, *A Biblical Hebrew Reference Grammar*, Sheffield 1999
- טרומר תשמ״ז = פ׳ טרומר, ״מעמדו של ה׳הסגר׳ במשפט על יסוד עקרונות תיאורית פעולות הדיבור״, לשוננו נא (תשמ״ז), עמ׳ 171–187
- יואלי 1973 = מ׳ יואלי, תחביר עברי⁸, תל אביב 1973
- לבנת תשנ״ה = ז׳ לבנת, תיאורי המשפט המוסגרים בעברית החדשה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״ה
- T. Martiny, “Forms of Address in French and Dutch: A Sociopragmatic Approach”, *Language Sciences* 18, 3–4 (1996), pp. 765–775
- נהיר תשכ״ג = ש׳ נהיר, עיקרי תורת המשפט⁹, חיפה תשכ״ג
- J. R. Searle, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge 1969
- פרוכטמן תשמ״א = מ׳ אגמון־פרוכטמן, בנתיבי תחביר, תל אביב תשמ״א
- J. Verschueren, *On Speech Act Verbs*, Amsterdam = 1980 פרשורן
1980
- צדקה תשמ״ח = י׳ צדקה, ״הוי, ארצי! מולדתי! השיר ומשמעותו מנקודת־ראות תחבירית״, מחקרים בתחביר ובסמנטיקה, באר שבע תשמ״ח, עמ׳ 299–308
- A. M. Zwicky, “Hey, Whatsyourname!”, *Papers from the Tenth Regional Meeting Chicago Linguistic Society*, Chicago 1974, pp. 787–801
- R. Quirk & S. Greenbaum, *A University Grammar of English*, London 1989
- שמש תשנ״ט = ר׳ שמש, פועלי האמירה בלשון המשנה: תיאור תחבירי, סמנטי ופרגמטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״ט

שמש תשס"א = ר' שמש, "פועלי השאלה והתשובה במשנה ובתוספתא", בלשנות
עברית 49 (תשס"א), עמ' 83-97

שמש תשס"ח = ר' שמש, "בוא בשלום רבי ותלמידי": צורות הפנייה במשנה
ובתוספתא", בתוך א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים
בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, כרך ב,
ירושלים תשס"ח, עמ' 286-300